

ANUARIO DE ESTUDIOS MEDIEVALES
50/2, julio-diciembre de 2020, pp. 909-921
ISSN 0066-5061

NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

Jordi BOLÒS I MASCLANS (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 2016, 181 pp. (Territori i Societat: el paisatge històric; 7). ISBN 978-84-8409-813-3.

El 2015 es va publicar el setè volum de la col·lecció iniciada el 1997 com a “Territori i Societat a l’edat mitjana” i convertida des del 2011, en “Territori i Societat: el paisatge històric”, sempre dirigida pel catedràtic de la Universitat de Lleida Jordi Bolòs i Masclans. Amb aquest volum, que aplega quatre articles, es tanca el projecte “Canvis i continuïtats en l’hàbitat i en la utilització del territori en èpoques de transició, des de l’Edat Mitjana fins als nostres dies. Anàlisi del paisatge i societat” (HAR 2012-35022).

La intervenció del professor Jordi Bolòs en el volum no es limita a la seva edició i a la presentació inicial, en la qual ofereix una ràpida panoràmica de l’increment dels estudis d’història del paisatge tant al conjunt d’Europa com a Catalunya entre els anys 2000 i 2015, sinó que també hi inclou un article, “Paisatge i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història” (p. 59-126), que és el que dona coherència al volum sencer. En el paisatge s’enregistren, es graven, els canvis ocorreguts en la demografia, l’economia, la societat i les relacions de poder d’un territori al llarg del temps. Per tant, l’estudi del paisatge és una via de coneixement del passat. Aquesta és la tesi principal de l’autor, que cerca evidències de les ‘transicions’ ocorregudes al llarg dels darrers dos mil·lenis en les terres catalanes –la romanització, la fi del món antic, la islamització, la feudalització, la conquesta cristiana de les terres andalusines, la crisi baixmedieval i el creixement del segle XVIII– a partir de l’exposició de diversos indrets des de la Cerdanya i el Berguedà fins al pla de Lleida i el Priorat, estudiats en els darrers anys: Sant Julià de Cerdanyola, Aranyonet, Espades i la Tor, Arderiu i Ardericó, Montclús, Coma-rodana, el mas Santamaria de Serrateix, el camí de Balaguer a Castelló de Farfanya, Maldanell, Vilalta, Menàrguens, Cabacés, Capçanes, la Coma de Riquer, la granja cistercenca d’Ancosa i Almacelles.

A partir de les dades proporcionades per l’estudi de la documentació escrita i la cartografia i, en alguns casos, de l’arqueologia d’aquests indrets, Jordi Bolòs mostra l’abast de les centuriacions i parcel·lacions romanes que perviuen en el traçat dels camins medievals i en els límits i les formes dels camps antics i moderns. També es fixa en l’antiguitat de les ‘comes’, les terres conreades que s’allargassen per una fondalada, que tenen a veure amb hàbitats de l’Alta Edat Mitjana; i també en l’aparició de vilars, o bé enmig de camps premedievals, o bé, com succeeix a l’alt Berguedà, en clarianes rompudes enmig del bosc. Més conegudes són la implantació d’espais hidràulics nous amb la conquesta musulmana i l’establiment de pobles, castells i esglésies amb l’ocupació cristiana que són l’origen de la majoria de pobles catalans.

És en relació a aquesta visió general de les transicions històriques que cal entendre les altres tres contribucions al volum. La primera, “Le modèle du ‘village

ecclesial' en Languedoc, Roussillon et Catalogne: les apports de l'archéologie et leur discussion" (p. 19-38), és a càrrec d'Aymat Catafau, professor de la Universitat de Perpinyà, en col·laboració amb Olivier Passarius, arqueòleg. Entre els dos posen a prova la validesa del model de 'cellera' o 'sagrera', obtingut essencialment a través de l'estudi de la documentació escrita medieval i dels plànols cadastrals d'època napoleònica, amb les encara poques excavacions arqueològiques de l'entorn immediat d'esglésies. Després de repassar alguns estudis ja coneguts d'indrets catalans –Caulès, l'Esquerda i Sentmenat– i llenguadocians –Caramany i la Digne d'Aval–, l'autor se centra en els casos rossellonesos que coneix de més a prop –Vilarnau, Vilanova de Raò, Vilallonga de la Salanca, Pesillà de la Ribera i Orla. Els resultats són, en paraules de l'autor, "*une constante leçon d'humilité pour l'historien*", que ha de reexaminar la seva documentació a la llum de les dades materials desenterrades en cada excavació de l'entorn d'una església per tal de col·locar en el seu model esglésies i sepultures més antigues del que hom tenia documentat, sitges que poden ser més antigues o més modernes que les sepultures del costat del temple, formes circulars de l'entorn dels temples molt abans que es documentin les 'sagreres', elements de protecció –talusos, murs– del clos eclesiàstic, etc.

La segona aportació, "Melcior Guàrdia, Mas Dordal i el projecte d'irrigació del terme municipal d'Almacelles al darrer terç del segle XVIII" (p. 127-153), a càrrec d'Enric Vicedo, catedràtic d'història econòmica de la Universitat de Lleida, fa evident la necessitat d'utilitzar tota la documentació moderna i contemporània relativa a un territori concret del qual es vulgui estudiar el paisatge a l'època medieval o abans. En el cas d'Almacelles, tot i la pervivència de camps i camins orientats d'acord amb les centuriacions romanes, es va produir un abandonament del terme als segles XVI i XVII i, després, una repoblació al segle XVIII que ha deixat com a testimoni físic unes parcel·les ortogonals, les 'tallades', que són fruit de la voluntat del senyor del lloc, Melcior Guàrdia, i dels projectes d'irrigació del terme realitzats a partir de 1780.

Finalment, el darrer treball, "L'estudi dels camins com a mètode d'anàlisi del paisatge històric. L'exemple del Pallars Jussà" (p. 155-174), a càrrec de l'historiador Jacinto Bonales, ofereix un exemple de com treballar la xarxa viària tradicional que encara pervivia a mitjan del segle XX tal com es pot comprovar amb les fotografies aèries dels vols americans de 1946 i 1956 i en els cadastres coetanis de tota una comarca. A partir del tractament de les dades en un sistema d'informació geogràfica (GIS), es poden anar datant els diversos camins o trams d'un camí a través de la documentació existent sobre el camí mateix o, de manera més relativa, mitjançant la relació establerta amb els nuclis de poblament que enllaçava, siguin d'època moderna, medieval o antiga. Així s'ha pogut constatar que la majoria de les xarxes viàries regionals, comarcals i locals del Pallars Jussà ja estaven consolidades al segle XI, les quals eren, en bona mesura, hereves dels temps romans. La novetat més gran és la construcció, a inicis del segle XVIII i per necessitat militar, d'una "carretera" nova, que en realitat només era un camí apte pel transport de l'artilleria.

En conclusió, les aportacions del setè volum de la col·lecció "Territori i Societat: el paisatge històric" posen de relleu l'existència d'un gran àmbit de recerca en el present i en el futur a través de l'anàlisi combinada de la documentació escrita des dels temps medievals fins al segle XX, de la cartografia existent i de les excavacions

arqueològiques en diversos punts clau. En aquest sentit, la utilització dels sistemes d'informació geogràfica és essencial per a reconstruir els paisatges agraris del passat i la comparació amb tot el que s'està desenvolupant a la resta d'Europa, és vital per tal d'aprofundir en aquest àmbit de recerca encara amb moltes possibilitats al nostre país.

ELVIS MALLORQUÍ
Universitat Oberta de Catalunya

Pau CATEURA BENNÀSSER, Lluís TUDELA VILALLONGA (coords.), *La crisi baixmedieval a la Corona d'Aragó (1350-1450)*, Palma de Mallorca, Illa Edicions, 2019, 245 pp. ISBN 978-84-947890-4-5.

Tretze articles de diferents investigadors que revisen i aporten noves dades sobre la crisi baixmedieval a la Corona d'Aragó. Antoni Riera dona una visió actualitzada de la crisi baixmedieval centrant el seu anàlisi en les ciutats on la crisi es presenta com davallades curtes i sectorials dins una dinàmica de creixement i renovació dels sectors mercantils. Pau Cateura utilitza fonts fiscals i judicials per estudiar la crisi financera en què es veurà immersa la universitat de Mallorca a primers del segle XV. Lluís Tudela estudia la lleuda de Mallorca entre 1376 a 1390, on la trajectòria no sempre és a la baixa, i constata menys operacions que a la primera meitat del segle XIV. Ricard Urgell centra la seva recerca en la fallida de la Universitat de Mallorca l'any 1405, que donarà pas al període de Consignació fins el 1450, temps de saqueig financer que conduirà a la *Revolta forana*. Antoni Mayol observa les taxes sobre la producció del vi, a partir de fonts municipals de Pollença, entre 1350 i 1450. Esther Tello analitza els delmes del beneficis eclesiàstics entre 1357 i 1456, i conclou que el seu enriquiment a l'illa va en augment des de finals del segle XIV a meitat del segle XV, en línia amb els estudis de Jordi Morelló sobre el delme dels beneficiats, a Barcelona.

Pere Verdés estudia les fonts municipals de Cervera entre 1331 i 1516 en la seva vessant fiscal i financera observant el col·lapse municipal de 1411 no tant per un retrocés de la demografia, sinó per una acumulació de deute censal que, unit a la guerra civil catalana, acabarà per esfondrar l'economia de la vila. Andreu Galera estudia fons municipals de Cardona entre els anys 1420-1478, explicant la seva davallada econòmica.

Des de València, Luis Almenar estudia el consum de manufactures ceràmiques a partir de l'anàlisi dels inventaris post-mortem, constatant un augment d'aquest consum a la Baixa Edat Mitjana, malgrat la crisi. Continua Pau Viciano amb un estudi demogràfic, a través dels fogatges i centrat en l'estament nobiliari al segle XV a València. Segueix Guillem Ximol, detallant la situació financera de la Tresoreria Reial de Pere el Cerimoniós, com un emmirallament de la realitat del país al llarg del seu regnat.

Mario Lafuente analitza el deute públic de la ciutat de Saragossa que, a diferència d'altres poblacions, sap i pot mantenir un equilibri i evitar la fallida. I de fora de la Corona d'Aragó, Iñigo Mugueta descriu la situació de Navarra al segle XIV, un territori on la crisi no es uniforme i que busca opcions comercials més atlàntiques i adaptades a les dificultats.

Els tretze articles serveixen per enriquir el debat sobre la crisi baixmedieval, tot aportant noves dades sobre aquest període tan polièdric en diferents punts de la Corona d'Aragó.

ELISENDA GRÀCIA I MONT
Universitat de Barcelona

David IGUAL LUIS, Germán NAVARRO ESPINACH (coords.), *El País Valenciano en la Baja Edad Media. Estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, Valencia, Universitat de València, 2018, 367 pp. ISBN 978-84-9134-222-9.

El trabajo coordinado por David Igual y Germán Navarro constituye un homenaje a uno de los más destacados historiadores del medievalismo hispánico: Paulino Iradiel, quien además fue mentor de todos los autores que suscriben los distintos estudios. La mayoría de las propuestas de los autores muestran el desarrollo de los campos de estudio que en su día iniciaron bajo la tutela de su maestro. En este sentido, el libro ofrece un contenido historiográfico misceláneo, aunque especialmente centrado en aspectos económicos de diversa índole. Por un lado, se encontrarán aportaciones desde la fiscalidad (los capítulos de Antoni Furió y Ferrán Garcia-Oliver), el mundo comercial (Enric Guinot Rodríguez, David Igual Luis y Carles Rabassa Vaquer), la manufactura y artesanía (Joaquín Aparici Martí, Antoni Llibrer Escrig y Germán Navarro Espinach), y el mundo agrario (Pau Viciano). Junto a estas quedan dos aportaciones relacionadas con la praxis jurídica (José Bordes García) y la espiritualidad (Nieves Munsuri Rosado).

Los trabajos encuentran cierta unidad en la aplicación metodológica, herencia de Paulino Iradiel. En particular destaca el empleo de la prosopografía para descubrir la realidad económica-social, aunque como contrapunto se ofrece también una propuesta metodológica de carácter más cuantitativo con los mismos fines (Pau Viciano). Por otra parte, son varios los estudios con una perspectiva general, estados de la cuestión o balances podría decirse, que preparan el terreno para futuras investigaciones (José Bordes García, Antoni Furió, Enric Guinot Rodríguez).

En definitiva, esta obra se caracteriza por lo que reza su subtítulo: un conjunto de estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel. Es en el sentido homenaje al maestro -con su pequeño guiño en la portada- donde se encuentra toda la razón de ser de este libro, que es un perfecto instrumento para valorar el desarrollo de una parte fundamental de la historiografía valenciana bajomedieval en las últimas décadas. A todo ello se le suma el valor de las singulares aportaciones que se hacen a los distintos ámbitos históricos.

ÁNGEL ROZAS ESPAÑOL
Universidad de Castilla-La Mancha

Esther LÓPEZ OJEDA (coord.), *La Memoria del Poder, el Poder de la Memoria. XXVII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 25 al 29 de julio de 2016*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2017, 442 pp. ISBN 978-84-9960-107-6.

Aquesta obra presenta els resultats de les conferències de la “XVII Semana de Estudios Medievales” a Nájera, al 2016, dedicades a l'estudi de la memòria en l'Edat Mitjana com a element de configuració d'identitat i eina de legitimitació.

El primer capítol (Martin) introdueix i contextualitza el conflictiu concepte de memòria històrica i, juntament amb el segon (Isla), l'aborda des de la perspectiva de la producció historiogràfica medieval, especialment a través de les cròniques reials, analitzant les funcions cohesionadores i legitimadores d'aquestes.

En un segon bloc (López Rodríguez, Escalona) es presenten els arxius i els documents que hi contenen, destacant els cartularis, analitzant-se respectivament des dels àmbits aragonès i castellà, i es mostra com l'existència tant dels documents com les institucions que els conserven no responen únicament a una funció utilitària, sinó també a una voluntat memorial per part d'unes elits conscients de la importància d'aquesta en el seu poder.

Fora de la monarquia trobem capítols lligats a l'anàlisi dels exercicis de memòria en altres espais de poder, com els monestirs (García Turza), la noblesa feudal (Jular Pérez-Alfaro, Dacosta) i les elits urbanes (Monsalvo Aragón, Narbona Vizcaíno). Aquests tracten aspectes com la construcció d'uns relats històrics o fundacionals convincents alhora que enaltidors, els canvis en aquests discursos degut a les renovacions socials urbanes i també els elements de memòria, incloent-hi arxius, fons nobiliaris i actes consistorials.

L'últim capítol (Serrano Coll) s'allunya del tracte al document escrit per apropar-se a la imatge com a eina de memòria constructora d'un discurs de poder i de legitimitació, centrant-se fonamentalment en la imatge reial i especialment en la figura de Pere el Cerimoniós.

L'obra resulta, doncs, una incorporació molt interessant per apropar-nos al pes de la memòria com a eina política en l'Edat Mitjana hispànica, tractant una diversitat d'elements i exemples que ofereixen un sòlid punt de partida per al treball i estudi d'aquest element.

XAVIER DUCH LATORRE
Universitat de Barcelona

Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Josep Maria SALRACH I MARÈS (dir.), Josep RIBAS I SOLÀ, Ramon SAROBE I HUESCA, Jaume VILAGINÉS I SEGURA (rec.), Albert MARTÍ I ARAU (col.), Ignasi J. BAIGES I JARDÍ (as.), *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval. Col·lecció diplomàtica. Segles IX-XI*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 2018, 1.066 pp. (Col·lecció Textos Jurídics Catalans; 37). ISBN 978-84-393-9694-9.

L'obra dirigida pels catedràtics de la Universitat Pompeu Fabra, els doctors Tomàs de Montagut i Josep Maria Salrach, aplega i edita 557 documents (552 més

cinc bisos) que contenen escriptures dels comtats catalans entre els segles IX i XI sobre l'administració de justícia i la resolució de conflictes.

Amb els peus a la casella de sortida que marca la *Catalunya carolíngia* de Ramon d'Abadal, tal com exposen els autors en el pròleg de l'obra, la present edició parteix d'una feina ingent de buidatge de totes les edicions possibles, tant antigues com modernes (diplomataris, cartularis, reculls, col·leccions, etc.), de manuscrits judicials dels segles IX a XI.

La tipologia documental és variada. Es tracta d'actes de judicis, resolucions judicials o sentències; pactes o acords de pacificació (*convenientiae*); escriptures de perdó o d'assegurança de no reclamació; declaracions de testimonis; memorials de greuges; actes d'assumpció de culpabilitat, de renúncia de drets o de reconeixement del millor dret del contrari (*evacuaciones, definitiones* o *pacificationes*); dictàmens judicials sobre el procediment que cal seguir en un judici, compromisos de comparèixer a judici i acatar la sentència amb lliurament de garanties i oferiment de fiadors, etc.

La diversitat documental té un fil conductor: el seu contingut ve definit i determinat per una controvèrsia o problemes interns de la societat. És a dir, el conflicte interpersonal és el nexa comú entre tots els documents. Tal com reconeixen els mateixos autors, cal que il·lustrin sobre la conflictivitat i les seves formes de resolució. Per aquest motiu, en queden exclosos tant pactes i arbitratges que no mostren un conflicte previ com actes d'adveració testamentària, malgrat ser escriptures abundants en l'època però que no mostren uns antecedents de confrontació entre els subjectes d'aquests actes jurídics.

Són documents recollits amb l'objectiu de recopilar un material essencial per conèixer i estudiar les resistències i els canvis de la societat altmedieval dels comtats catalans. Es tracta d'una eina imprescindible per tothom qui vulgui estudiar i analitzar la societat de l'època, perquè l'anàlisi dels documents judicials permet, a través de les tensions, les alteracions i les friccions o trencaments que s'hi contenen, conèixer com viu i evoluciona un grup humà.

Però no només és cabdal per l'estudi de la història des de la seva perspectiva social. També ha de ser una referència per a conèixer més i millor la història del dret medieval: des de la figura del jutge (com eren designats, la seva jurisdicció, la formació i coneixements que tenien de les lleis, la pertinença o no al clergat, com administraven el dret) a l'aplicació de les normes del *Liber Visigothorum* al llarg dels tres segles que abasta l'obra, passant per l'anàlisi de la validesa de les normes escrites durant els segles IX i X i el sorgiment de negociacions, pactes, consells d'amics i arbitratges que van començar a sovintejar al segle XI.

L'obra es complementa amb uns índexs de jutges i saigs, així com un de caire onomàstic i toponímic que permeten localitzar determinats elements d'estudi concret. Finalment, malgrat no contenir les normes legals vigents en els segles IX a XI, s'afegeix un índex de citacions i referències dels textos religiosos i de normativa jurídica que contenen els documents.

És, en resum, un treball que permetrà, de ben segur, aplanar el treball dels investigadors perquè sistematitza i recull un nombre important de documents judicials que fins ara havien estat editats en diferents edicions.

JORDI MARQUÈS ARIÑO
Universitat de Barcelona

Davide RISERBATO (ed.), *La scala e lo specchio: l'originalità di Bonaventura da Bagnoregio a otto secoli dalla nascita*, Roma, IF Press, 2018, 105 pp. (Essay Research Series; 43) ISBN 978-88-6788-138-3.

La present obra és el resultat del recull de les conferències celebrades durant la convenció sobre la figura de Bonaventura de Bagnoregio a Milà el 2017, promoguda per a l'Associazione Benemeriti del Comune e della Provincia di Milano. Tant l'esdeveniment com el llibre tenen el principal propòsit de difondre el pensament filosòfic i teològic del sant per mitjà de la metàfora de l'escala i el mirall.

En el primer capítol, Andrea Di Maio proporciona una visió humanística de l'obra de Bonaventura. Primerament, ofereix una introducció biogràfica de la figura del sant; seguidament entra pròpiament a l'obra focalitzant-se en dos conceptes essencials: l'*itinerari* –on l'escala és símbol– i l'*especulació* –en què el mirall és metàfora–.

En segon lloc, Alessandro Ghisalberti ofereix una anàlisi de la relectura filosòfica i teològica bonaventurana al *Paradís* de Dant. Aquí, l'escala és el viatge ascendent del poeta fins a Déu, mentre que el mirall és la imatge dels tres cercles. L'autor destaca la capacitat de Dant en l'ús del llenguatge poètic per descriure la seva experiència.

Al tercer capítol, Davide Riserbato exposa les diferents conclusions dels estudis realitzats per Marco Arosio sobre la figura de Bonaventura. El principal objecte d'estudi d'Arosio és l'estat epistemològic de la producció teològica franciscana del s. XIII. L'objectiu és verificar quins termes utilitzats a la producció franciscana dels inicis provenien de la tradició agustiniana alt medieval per tal d'evidenciar l'evolució del vocabulari teològic al detectar una important presència del lèxic aristotèlic.

A l'última part, Luca Vettorello es centra a la demostració de la recerca de Déu segons Bonaventura. L'autor destaca la influència de la prova de l'existència de Déu proposada per Anselm i les divergències (o similituds) amb el mètode de Tomàs d'Aquino.

Finalment, els quatre autors repensen la figura de Bonaventura de Bagnoregio i la seves reflexions filosòfiques-teològiques des de diferents perspectives i anàlisis filosòfiques, literàries i històriques, per tal de proporcionar una visió general.

JÚLIA PÉREZ I RIPOLL
Universitat de Barcelona

Piotr ROSZAK, Jörgen VIJGEN (eds.), *Reading Sacred Scripture with Thomas Aquinas. Hermeneutical Tools, Theological Questions and New Perspectives*, Turnhout, Brepols, 2015, 590 pp. (Textes et Études du Moyen Âge; 80). ISBN 978-2-503-56227-8.

Tal y como apuntan los editores Piotr Roszak y Jörgen Vijgen en su introducción, el presente volumen encaja por entero en la idea de Étienne Gilson sobre la teología de santo Tomás, esto es, que se trata toda ella de un extenso y complejo comentario a las Sagradas Escrituras. Efectivamente, el aquinate fue *Magister in*

Sacra Pagina durante su actividad académica y pudo desarrollar un pensamiento especulativo sobre los textos sagrados que marcó con inequívoca autoridad la enseñanza escolástica de los siglos posteriores.

Este libro se ocupa de ello a través de dos perspectivas diferenciadas que dividen el conjunto de sus páginas: la primera contempla las herramientas hermenéuticas utilizadas por el santo en la lectura sagrada, y la segunda trata cuestiones filosófico-teológicas con algunas nuevas visiones contemporáneas.

La mitad inicial se compone de once trabajos que van de la lingüística computacional del *Index Thomisticus* Treebank (Marco Passarotti), hasta las referencias directas a Aristóteles (Jörgen Vijgen), pasando por la funcionalidad de las citas bíblicas del gran filósofo medieval (Piotr Roszak). En la segunda sección, compuesta de ocho ensayos, encontramos asuntos de teología moral (Matthew Levering), conocimiento humano y su perfección a través de los comentarios sagrados (Enrique Martínez), epistemología de la virtud (Mirosław Mróz), o las relaciones entre el filósofo y Benedicto XVI en su visión del libro del *Génesis* veterotestamentario.

Cierran el volumen cuatro secciones bibliográficas (sobre obras de santo Tomás, autores antiguos y medievales, autores modernos y autores contemporáneos) y tres índices (de manuscritos, nombres antiguos y medievales y nombres modernos y contemporáneos).

LUCAS SANMIGUEL
IES Olorda. Sant Feliu de Llobregat

Vicent ROYO PÉREZ, Vicent GARCIA EDO (eds.), *Els llibres de Consells de la vila de Castelló, IV (1404-1410)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2019, 522 pp. (Fonts Històriques Valencianes; 75). ISBN 978-84-9134-535-0.

Aquest volum és la quarta entrega de l'edició dels llibres de consells del període medieval de la vila de Castelló, un projecte iniciat el 2017 gràcies a un conveni signat entre l'Ajuntament de Castelló, la Universitat Jaume I i la Universitat de València.

Els tres volums publicats anteriorment cobrien el període de 1374 a 1404 (1374-1383, 1384-1390 i 1391-1404), una cronologia que, ara, s'allarga fins l'any 1410. En la present publicació, s'han editat els quatre volums corresponents a 1404-1405, 1405-1406, 1408-1409 i 1409-1410, tots ells d'una extensió d'entre 67 i 104 fulls. Desafortunadament, els llibres de 1406-1407 i 1407-1408 no s'han conservat. L'anualitat dels volums respon al període de mandat dels jurats, elegits cada any el dia de Pentecosta.

Els llibres recullen les actes de les reunions del consell, així com els acords presos. D'aquesta manera, es mostren els afers polítics de la vila: la relació amb la corona o les viles i comunitats rurals veïnes, l'elecció de magistratures locals, ordenances municipals o obres de manteniment i reparació de les infraestructures. Tanmateix, permeten reconstruir l'activitat econòmica, ja que recullen tots els assumptes relacionats amb la hisenda municipal i impostos, així com els albarans dels pagaments i els salaris a abonar pel consell. En última instància, s'hi poden copsar, entre

línies, les diferències d'opinió i enfrontaments entre els prohoms. En definitiva, els llibres de consells informen sobre tots els aspectes que regien la vida local.

Així doncs, aquest volum, constituït per una introducció, l'edició dels quatre llibres i un índex antroponímic i toponímic, amplia l'oferta de fonts editades a l'abast de l'historiador. Alhora, posa de manifest la importància de l'estudi de la història local, sovint considerada com una branca secundària de la història, però indispensable en la composició de les obres de síntesi sobre períodes o espais d'àmbit general. Aquesta és, sens dubte, la principal aportació d'aquest volum i els anteriors, una iniciativa que, esperem, es vagi ampliant i completant amb el temps.

NÚRIA PACHECO CATALÁN
Universitat Autònoma de Barcelona

Tiziana SUAREZ-NANI, Olivier RIBORDY, Antonio PETAGINE (eds.), *Lieu, espace, mouvement: physique, métaphysique et cosmologie (XIIe-XVIe siècles)*. Actes du Colloque International, Université de Fribourg (Suisse), 12-14 mars 2015, Barcelona - Roma, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, 2017, XXII+318 pp. (Textes et Études du Moyen Âge; 86). ISBN 978-2-503-57552-0.

Presentadas originalmente en el marco de un coloquio internacional celebrado en la Universidad de Friburgo (Suiza) en marzo de 2015, las catorce contribuciones reunidas en este volumen examinan la concepción del lugar, el espacio y el movimiento en la Edad Media y los inicios de la Edad Moderna. Los trabajos reunidos en estas actas, redactados en francés e inglés, tratan de explicar, así, algunas de las tesis defendidas en los ámbitos de la física, la metafísica o la cosmología durante el período mencionado, como las síntesis elaboradas por la escolástica tardía, y cuestiones como la recepción de los tratados platónicos, aristotélicos y pitagóricos.

La obra se encuentra encabezada por un completo prólogo en el que se argumenta que, mientras que las nociones de tiempo, temporalidad y duración fueron bien estudiadas a lo largo del siglo XX, no ha sido hasta los últimos años cuando la comunidad científica ha empezado a prestar atención a la idea filosófica medieval y moderna de los conceptos que dan título a este libro. Argüida la necesidad de este trabajo, así como el lapso abordado por sus participantes, se ofrece un sumario de las contribuciones que aporta una visión de conjunto eficaz.

A continuación, se presentan los estudios, ordenados, en la medida de lo posible, por razón cronológica. Valérie Cordonier firma el primero, en el que prueba la influencia de Alejandro de Afrodisias, comentarista de las obras aristotélicas que vivió entre los siglos II y III, en la concepción del movimiento de los pensadores de la Edad Media. La cuestión de la ubicuidad se trata en la segunda propuesta, en la que Luisa Valente examina las discusiones de teólogos del siglo XII como Pedro Abelardo o Garnier de Rochefort sobre la sentencia *Deus est ubique*. La doctrina de otro teólogo, Alejandro de Hales, que se interesó por el concepto del espacio inmaterial y por su convivencia con el espacio material, centra la tercera aportación, de Alice Lamy. En una línea similar se halla el siguiente artículo, a cargo de Cecilia Panti, donde se compara el punto de vista de tres filósofos ingleses del siglo XIII en cuanto a la

localización de las criaturas espirituales. Con el estudio de la idea que poseía Alberto Magno sobre el espacio, el lugar y la creación, Anna Rodolfi abunda en el parecer de los eruditos del s. XIII, algo que también hace Tiziana Suarez-Nani con su análisis de la visión metafísica de la *annihilatio mundi* en Petrus Iohannis Olivi, Enrique de Gante, Juan Duns Scoto o Guillermo de Ockham.

Abre la veda de los autores del siglo XIV Antonio Petagine, que indaga en la teoría del franciscano Pedro Auréolo sobre el lugar que ocupa un cuerpo físico en el universo, doctrina de herencia aristotélica que se confronta con las ideas de Tomás de Aquino y Egidio Romano. El octavo trabajo, de Joël Biard, aborda la cuestión de las direcciones espaciales en la física del siglo XIV, con énfasis en los estudios de Alberto de Sajonia y Jean Buridán. De Cecilia Trifogli es la siguiente contribución, a propósito de las teorías de Thomas Wylton y Walter Burley, también inspiradas por Aristóteles y centradas en la idea del movimiento local y el cambio relativo. A su vez, Jean Celeyrette aporta una investigación sobre la recepción de las doctrinas inglesas en la física parisiense del siglo XIV (Nicolás de Oresme o, de nuevo, Alberto de Sajonia y Jean Buridán). Por su parte, Aurélien Robert examina la notable influencia del atomismo pitagórico entre los siglos XII y XIV.

Con el apoyo de los escritos Nicolás de Oresme, Edith Dudley Sylla, autora de la duodécima contribución, rebate la hipótesis de Alexandre Koyré, filósofo e historiador contemporáneo que consideraba que la revolución científica del siglo XVII fue resultado de la matematización de la física de influencia platónica. También tiene en cuenta el pensamiento de Koyré Édouard Mehl, que analiza el posicionamiento respecto a la inmensidad cósmica, en los tiempos de la Reforma, de Agostino Steuco, a medio camino entre teología y ciencia. En fin, en la última aportación, de Olivier Ribordy, se analizan las tesis formuladas por el jesuita Francisco Suárez, autor de las *Disputaciones metafísicas*, en las que reflexiona sobre la noción del *ubi intrinsecum*.

El volumen, que sin duda deviene una obra imprescindible en su campo, concluye con un apartado bibliográfico que contiene las referencias citadas a lo largo de los artículos y con dos índices: el primero, de autores antiguos, medievales y modernos; el segundo, de autores contemporáneos.

CARLOS PRIETO ESPINOSA
Universitat de Barcelona

Concepción VILLANUEVA MORTE, Antoni CONEJO DA PENA, Raúl VILLAGRASA-ELÍAS (eds.), *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2018, 285 pp. ISBN 978-84-9911-528-3.

Este libro colectivo es una miscelánea de trabajos de investigación inéditos (22) a cargo de especialistas vinculados a instituciones académicas de España (14), Italia (6), Portugal (1) y Bélgica (1), y originariamente presentados en un simposio internacional celebrado en la Universidad de Zaragoza en abril de 2017 –el sexto de la serie anual *Els Abrils de l'Hospital*, promovido por el IRCVM de la Universidad de Barcelona desde 2012. En ellos se aborda un amplio espectro de cuestiones relacio-

nadas con la historia hospitalaria europea desde la baja Edad Media hasta el siglo XX. Los temas tratados se circunscriben, salvo en un caso (en torno al hospital de Brujas durante el periodo temprano-moderno), a territorios actualmente integrantes de España, Italia y Portugal. Los artículos aparecen redactados en cinco lenguas diferentes: castellano (11), italiano (6), catalán (3), portugués (1) e inglés (1).

La gran mayoría (18) giran en torno al periodo anterior al siglo XIX. Tres de ellos ofrecen visiones panorámicas de hospitales italianos bajomedievales, centradas en los distintos retos (religiosidad, poder y economía) afrontados (M. Gazzini), sus modelos de financiación (G. Albini) y sus libros de cuentas (M. Gazzini). Otros dos ofrecen sendos acercamientos comparativos al capítulo de gastos entre hospitales de Milán, Nápoles y Barcelona (S. Marino), y a la asistencia a viudas entre hospitales de Barcelona y Perpiñán (M. Comas Via). Casi todos los restantes son estudios de caso centrados preferiblemente en aspectos organizativos, asistenciales, de administración y finanzas de distintos hospitales (P. Bridgewater, J. Marcé, C. Villanueva y R. Villagrasa, R. Salvemini, J. Barceló y J.M. Comelles, R.M. Gil Tort, V. Fiorelli), motivaciones de los mismos (S. Goegebuer), y redes hospitalarias de provisión de cuidados (J. Balsa de Pinho). Otros, en cambio, se dedican a itinerarios terapéuticos y escenarios de la práctica médica dentro y fuera de hospitales (C. Ferragud); a aspectos de la vida cotidiana en su seno como sodomía y delitos sexuales (G. Navarro y R. Villagrasa) o relaciones entre pacientes analfabetos y los administradores (A. García Femenia); y al papel de los regímenes de salud en lenguas vernáculas (F. Serrano). Dos de los tres centrados en el siglo XIX giran en torno a hospitales especializados: mineros (M. Rapetti y E. Todde) y militares (M.M. Rovira); y, el tercero, al proceso de reorganización hospitalaria como consecuencia de la Ley General de Beneficencia de 1849 (A. Aguilera y M. Gracia). El único sobre el siglo XX aborda los cuidados enfermeros en hospitales públicos aragoneses del INP en la década de 1970 (Y. Martínez Santos).

JON ARRIZABALAGA

Intitució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats, CSIC. Barcelona

John WILLIAMS, *Visions of the End in Medieval Spain: Catalogue of Illustrated Beatus Commentaries on the Apocalypse and Study of the Geneva Beatus*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2017, 291 pp. (Late Antique and Early Medieval Iberia; 3). ISBN 978-94-6298-062-4.

Bajo el título *Visions of the end in medieval Spain*, John Williams ofrece por primera vez un análisis y un comentario completo de las veintinueve copias ilustradas del Comentario al Apocalipsis de Beato de Liébana. Los llamados manuscritos de Beato son las copias de un comentario medieval sobre el Apocalipsis, atribuido al monje Beato de Liébana (siglo VIII). Se trata de una serie de obras de gran belleza y originalidad pictórica, que constituyen un elemento clave en la transmisión de la cultura en época medieval y de la tradición apocalíptica occidental. Estos manuscritos son famosos por el ciclo pictórico que ilustran veintinueve de las copias conservadas, iluminadas con imágenes de colores vivos que se encuentran en las *storiae* (pasajes bíblicos) y en los comentarios exegeticos.

John Williams fue uno de los especialistas más reconocidos en el estudio de los manuscritos de Beato. Su principal contribución fue, sin duda, la publicación de *The Illustrated Beatus* (London, 1994-2003). En el presente volumen, su último libro, publicado en 2017 por Amsterdam University Press, Williams resume y revisa sus ideas en torno a este importantísimo conjunto de manuscritos. Esta obra comprende un catálogo minucioso y un estudio comparado de las copias ilustradas del Comentario de Beato, en el que se añaden dos copias recientemente descubiertas: una, fragmentaria, procedente de Milán, y otra de Ginebra. Esta última, conocida como el Beato de Ginebra, se trata de un códice italiano casi completo de los comentarios.

Tal y como se indica en el prefacio, la presente obra fue llevada a cabo con la colaboración y asistencia de una de las ex alumnas del autor, y más tarde colega, Therese Martin, especialista en historia del arte ibérico medieval. Martin editó el volumen y supervisó su publicación; la obra vería la luz unos meses después de la muerte de Williams. Gracias al trabajo conjunto de ambos expertos, este libro ofrece el primer estudio minucioso de los veintinueve manuscritos ilustrados de Beato a lo largo de cuatro capítulos y múltiples ilustraciones seleccionadas.

El primer capítulo (pp. 21-66) es un estudio introductorio en el cual se contextualiza la creación del Comentario al Apocalipsis de Beato en la Península Ibérica desde el siglo VIII. Williams ofrece una descripción detallada de la tradición textual y pictórica del Comentario, presentando un *stemma codicum* de los beatos ilustrados (p. 25). El autor presenta los principales monasterios y centros escritorios ibéricos donde se desarrollaron las copias, así como los artistas individuales implicados en su creación.

En el segundo capítulo (pp. 67-148) Williams ofrece un registro completo de los veintinueve comentarios y fragmentos ilustrados conocidos a día de hoy de la obra de Beato. De ellos, veintisiete fueron estudiados en el corpus en cinco volúmenes de la obra de Williams mencionada anteriormente (*The Illustrated Beatus*). En esta sección se añaden como novedad las copias descubiertas desde entonces, que constituyen dos hallazgos muy significativos para esta materia: el fragmento de Milán y el Beato de Ginebra. Cada uno de los veintinueve manuscritos tiene su propia entrada, en la que se proporciona la información codicológica pertinente (foliación, medidas, datación, origen), una breve descripción de sus características históricas, técnicas e iconográficas, y las principales referencias bibliográficas. El comentario de cada manuscrito es profundo y detallado: Williams establece, a partir de los rasgos de la propia iluminación, una descripción de la técnica artística que, en algunos casos, permite atribuir una paternidad a las ilustraciones.

En el tercer capítulo (pp. 149-166) el autor presenta y describe el manuscrito de Ginebra que contiene el Comentario del Apocalipsis de Beato. Se trata de un hallazgo que refuerza aún más la trascendencia literaria y artística del conjunto de los beatos. Williams se centra, en este apartado, en la ubicación de esta copia en el árbol genealógico de las copias del Comentario, y en el escritorio donde podría haberse producido. Parece ser que esta pieza procede de la colección de libros antiguos que la Congregación de Misioneros de San Francisco de Sales dejó en depósito a la Biblioteca de Ginebra. Al final de esta sección, el autor ofrece una descripción de las contribuciones del ilustrador a las imágenes de este manuscrito, que sirve para introducir el material que se presenta en el siguiente apartado.

El cuarto y último capítulo de esta monografía (pp. 167-267) presenta un análisis exhaustivo de las 121 ilustraciones de cada uno de los folios ilustrados del Beato de Ginebra. Williams analiza las imágenes de cada ciclo pictórico, indicando el pasaje bíblico que se ilustra, y señalando, luego, las inscripciones y los subtítulos textuales que acompañan a las ilustraciones. Se establece, además, su correspondencia con el texto del Apocalipsis. Después de la excelente parte descriptiva de este capítulo, sigue un Apéndice fotográfico (pp. 208-267) con todas las miniaturas del manuscrito, y un segundo apéndice (pp. 269-271) que especifica sus detalles codicológicos y su programa iconográfico.

Aparte de las fotografías del Beato de Ginebra, cabe destacar que el libro contiene más de cien reproducciones de las otras copias del Beato y de otras obras de arte medievales pertinentes, algunas en blanco y negro y otras en color y de alta resolución. El volumen termina con una completa bibliografía y tres índices (de personas, de lugares y de temas).

El último libro de Williams se trata, sin duda, de una obra cabal para el estudio y comprensión de la tradición pictórica –y textual– del Comentario al Apocalipsis de Beato. Resultará de gran interés para cualquier persona interesada en estos manuscritos, y facilitará futuros estudios e investigaciones en el ámbito del arte medieval, la iluminación de libros y el estudio de los manuscritos medievales de la Península Ibérica.

ANAHÍ ÁLVAREZ AGUADO
Universidad de Barcelona

Institución Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats, CSIC. Barcelona